

A keleti szláv „umma” és az emancipáció problémája

Az ukránok és a fehéroroszk gyenge identitásáról

Adolgozat egy nagyobb munka része, amely a *Studia bialorutenistyczne* című évkönyvben jelenik meg. Ebben kétségbe vonom a fehérorosz identitás „gyengeségét”, noha ez igen elterjedt fogalom. Ugyanez az ukránokról is elmondható, bár rájuk kevésbé alkalmazzák. A mai szociológiai kutatásokra építtek, Stephen Shulman modelljét használom, mely szerint három mutató alapján állapítható meg a nemzeti identitás erőssége: mennyire büszke az illető az állampolgárságára, milyen intenzíven gondol magára mint az adott ország állampolgására, valamint elsődleges-e a nemzeti identitás a regionális és a helyi identitáshoz képest. Ebből a vizsgálatból kiderül, hogy a fehéroroszk nemzeti identitásának erőssége e mutatók szerint ma lényegében nem különbözik az ukrán vagy, mondjuk, az orosz identitás erősségétől. Azaz nem annyira „gyenge”, jobban mondva főként ott tapasztalhatunk gyengeséget és működési zavarokat, ahol számításba kell vennünk az orosz, pontosabban a „keleti szláv” tényezőt.

A fehérorosz identitás „gyengeségét” az a komolyabb érv támasztja alá, hogy számos kutatási eredmény szerint a fehéroroszk nem választják el, vagy inkább talán nem választják el kellőképpen magukat az elképzelt keleti szláv közösségtől, különös tekintettel a fehérorosz–orosz–pravoszláv–szovjet kö-

zösségre. Ugyanakkor egyáltalán nem „gyenge”, amikor arról beszélünk, miként tekint arra a „legfőbb Másra”, amelyet a Nyugattal azonosít a fehéroroszk többsége. Csak ott gyenge, ahol nem látja ezt a kirívóan „Mást”, és nem különül el egyértelműen a pravoszláv-ruthénus¹ keleti szláv közösségtől, a Slavia Orthodoxától, attól az archaikus képződménytől, amely sok mindenben hasonlít a középkori muzulmán „ummára” vagy a nyugat-európai Pax Christianára.

Mint tudjuk, a nemzeti identitás elég késői jelenség; csak a XVIII–XIX. században válik fontosságát tekintve elsődlegessé az egyén számára – előbb Nyugat-Európában, aztán a világ más régióiban is –, háttérbe szorítva a felekezeti és a rendi identitást, amelyek meghatározóak voltak a premodern korban. Ennek következtében történeti jelenséggé válik a Pax Christiana: elveszti létjogosultságát a felvilágosodás korabeli szekularizációban, és nemzeti projektek sora lép a helyébe, a nemzeteknek megvan a maguk állampolgári vallása. Nem tűnik el, de végleg elveszíti minden politikai jelentőségét, és ami ezzel jár, azt a fajta mozgósító erejét is, amely a kereszties hadjáratok vagy például a „török veszedelem” idején létezett.

Egész más folyamat ment végbe Keleten, amikor Moszkóvia átalakult orosz birodalomná. Ott tel-

jes mértékben bekapcsolták a birodalmi narratívába a premodern Slavia Orthodoxát, az újonnan létrejött birodalmat pedig szinkretikusan azonosították a misztikus „Russzal”,² amely ettől kezdve nemcsak vallási, hanem etnikai, területi és politikai közösséget is jelentett. A birodalom így szakrális dimenziót kapott, államosította a Slavia Orthodoxát. Ez azt jelentette, hogy a birodalom konzerválta a gondolkodás és a kormányzás premodern struktúráit, a pravoszláviának pedig végzetes stagnálást hozott, megmaradt a cezaropapizmus archaikus formáinál. A *russzkij mirnek*³ nevezett konstrukció keretein belül mindmáig igen különös módon kapcsolódik a politika világától ösztönzött megalómánia és az agresszív nacionalizmus.

A felekezeti-civilizációs ruthénus identitást fölcserélték az etnopolitikai „oroszsággal”, ebből pedig végzetes félreértések adódtak, mindez így együtt pedig jelentősen hátráltatta a modern nemzeti identitások kialakulását – nemcsak az ukránok és a fehéroroszkok, hanem az oroszok esetében is. A marginális „ruthénus” identitását birodalmi „oroszsággá” alakító Moszkóvia ezzel lehetőséget teremtett magának arra, hogy diszkurzív, később pedig politikai szinten is bekebelezze ebbe az új pánruthénus identitásba a Nemes Köztársaság hagyományos „ruthénus” területeit. Moszkva önmagában túlságosan idegen és ismeretlen volt e területek lakóinak ahhoz, hogy azonosulni tudjanak vele. A diszkurzív módon konstruált mitikus „Oroszországgal” mint a Rusz egyházát és területét birtokba vevő dinasztikus örökösrel való azonosulás viszont nagy általánosságban nem volt nehéz, mivel ezt a mindenki számára jól ismert, érthető felekezeti-civilizációs közösség, a Slavia Orthodoxa politikai reinkarnációjának tekintették.

Az orosz birodalom államosította és politikai tartalommal töltötte fel ezt a közösséget, elindítva ezzel azt a folyamatot, hogy a ruthénus-pravoszláv identitás fokozatosan átalakuljon orosz-birodalmivá, miközben jelentősen megnehezíti a különálló nemzeti identitások kialakulását mind az ukránok és a fehéroroszkok, mind pedig a moszkovitok⁴ esetében. A birodalom sajátos inkluzivitása megkönnyítette a „ruthénus” (ukrán-fehérorosz) elitnek asszimilációját, mivel partnerként vehettek részt az „orosz” összbirodalmi projektben, feltéve, hogy teljesen lojálisak lesznek a birodalomhoz, és lemondanak arról, hogy bármilyen politikai tartalmat is adnak a saját etnikai és kulturális önállóságuknak (ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy feladják nemzeti törekvéseiket, nem próbálják ukránokká és fehéroroszkokká átnevelni a helyi pravoszláv ruthénus parasztokat). Bár a birodalom azt tartotta kívánatosnak, hogy ezek a parasztok alakuljanak át oroszokká, ezt is jelentősen nehezítette és lassította a cári Oroszország általános civilizációs elmaradottsága, különös tekintettel az írástudók alacsony

százalékára, a merev rendi hierarchiára, amely minálisra csökkentette a társadalom dinamikáját, valamint a modern állami intézmények gyengeségére vagy teljes hiányára.⁵

A művelt ukránok és fehéroroszkok helyi lojalitása hosszabb ideig nem került összeütközésbe a birodalom iránti lojalitásukkal; egyszerűen az előbbi belefért az utóbbiba, mint a kisebb matrjoska a nagyobbikba. A birodalom iránti lojalitás fogalmát egyfajta pánruthénus összetartozásként értelmezték – amint azt ékesen mutatja Gogol példája –, semmiképpen sem jelentette azt, hogy azonosulnak a moszkovitokkal, vagyis az oroszokkal e szó szűkebb, etnikai értelmében véve.⁶ Ez nagyon fontos megkülönböztetés, mert segít jobban megérteni azt, hogy az ukránok és fehéroroszkok többsége miért nem különíti el magát radikálisan ma sem a ruthénus pravoszláv-keleti szláv közösségtől,⁷ miközben nem azonosul magukkal az oroszokkal sem etnikai, sem pedig politikai értelemben véve.

Fehéroroszkország elnöke, Aljakszandr Lukasenka, aki ma kijelenti, hogy a fehéroroszkok ugyanolyan oroszok, minőségjelzővel megkülönböztetve, lényegében megerősíti a honfitársai különállását, sőt az oroszoknál magasabb rendűeknek nyilvánítja őket, ugyanakkor megmarad az elképzelt pánruthénus pravoszláv-keleti szláv közösség keretein belül, amelytől még nem különítette el magát a fehéroroszkok többsége, hasonlóan az ukránokhoz és az oroszokhoz. Lényegében öntudatlanul ismételtetik azt az érvet, amelyet még az ukrán papok fogalmaztak meg a XVII. század végén, amikor beoltották Moszkvát a kijevi hagyomány közvetlen folytatójának beállított moszkvai állam eszméjével, valamint kidolgozták a „Kis” és „Nagy Rusz” koncepcióját, melyben a „Kis Görögországhoz” hasonlóan egyértelműen a „Kis Ruszt” illetve a felsőbbrendűség mind az elsőbbség, mind az autentikusság tekintetében.⁸ Vagyis Aljakszandr Lukasenka kriptoszovjet terminusaival élve „minőségjelzővel megkülönböztetett Rusz” volt.

Az Oroszországgá átlényegülő moszkvai állam átvette ezt a modellt, de fokozatosan áthelyezte a hangsúlyokat. A „Nagy Rusz” foglalta el a központot, a fő helyet, a „Kis Rusz” pedig periférikus és másodrangú lett. A moszkovitok kisajátították maguknak az egész „Ruszt”, teljesen azonosították „Oroszországgal”, a pánruthénus identitást pedig átalakították pánoroszá. A kisoroszk elit jelentős része ezt úgy vette, hogy a nagyoroszkok vakmerő kísérletet tettek az egész ruthénus-orosz birodalmi projekt kisajátítására, noha a kisoroszkok ezt nem alaptalanul tartották közösnek. Az ezzel magyarázható elégedetlenségből csírázott ki a modern ukrán nacionalizmus, amely pont az orosz-moszkovitokat tekintette a „legfőbb Másnak”, és a pánruthénus, tisztán pravoszláv közösség határain

kívülre helyezte magát – kezdetben az össz-szláv (különböző felekezetű) közösség, később Európa és a világ nemzetállamainak tisztán politikai kategóriájában gondolkodtak. A művelt kisoroszkok készek voltak azonosulni „Russzal” mint közös ukrán–orosz projekttel, de nem mindig és nem teljesen ismerték el ezt a projektet kizárólag oroszoknak, magukat pedig tisztán regionális és mindent egybevéve marginális elemnek.⁹ Bizonyos értelemben a skótokhoz hasonlíthatjuk őket, akik készek voltak támogatni az angolokkal közös brit birodalmi projektet, miközben azt már nem voltak hajlandók támogatni, hogy ez tisztán angol projektté alakuljon.

A jelenlegi fehérorosz elitek viselkedése – Aljakszandr Lukasenkával az élen – nagyrészt reprodukálja ezt a modellt, tükrözi, s ugyanakkor megfelelően át is alakítja a lakosság túlnyomó részének képzetét és elvárásait. „Oroszországgal integrálódni” azt jelenti számukra, hogy az oroszokkal együtt vesznek részt a „pánruthénus” (vagy – az említett példánál maradva – „brit birodalmi”) projektben. Egyenrangú felek, sőt, őket illeti az elsőbbség (a Lukasenka által deklarált „minőségjelzőnek” köszönhetően, egyébként is régi vágya volt, hogy ő örökölje Jelcintől az egész „szövetségi államot”, bár ezt Putyin megíúsította), semmiképpen sem integrálódna a függőség alapján, mint ahogy az sem elfogadható Lukasenka számára, amit Putyin javasolt rosszindulatúan: Fehéroroszország egyszerűen csatlakozzon az Orosz Föderációhoz mint egy vagy több újabb közigazgatási egység.

A moszkovitok arrogáns módon kipaterolták a fehérorosz eliteket a számukra is vonzó vagy legalább régről ismert pánruthénus projektből, ez pedig arra ösztönzi őket, mint egykor a művelt kisoroszkokat, hogy kidolgozzák a saját nemzeti projektjüket. De ez számos okból mindenekelőtt területi-állami, nem pedig etnokulturális vagy állampolgári projekt; ezért nem kezelik a „legfőbb Másként” Oroszországot, nem is törekednek arra, hogy határozottan elkülönítsék a fehérorosz nemzeti identitást a pánruthénus pravoszláv–keleti szláv „ummától”, az úgynevezett „*russzkij mirtől*”, amelyet olyan energikusan propagál ma a „közel külföldön” Cirill, a putyini pátriárka.

Mivel minden posztszovjet elit meglehetősen opportunista, feltételezhetjük, hogy a mai fehérorosz nacionalizmus etnokulturális modellje csak bizonyos mértékig keltette fel a helyi elit érdeklődését, hisz már eloroszosodott és szovjetizálódott. E „pragmatikusok” számára sokkal fontosabb volt a fehérorosz népesség oroszosodásának és szovjetizálásának magas, az ukrainainál sokkal magasabb szintje, valamint az etnokulturális modell általános gyengesége, megkérdőjelezése és a megvalósításához elengedhetetlen szimbólumkészlet szegényessége. (Érdemes megjegyezni az összehasonlítás kedvéért, hogy az etnikai alapú

ukrán nemzetiek az oroszok által átvett és kisajátított Kijevi Rusz problematikussá vált mítosza mellett kezdetől fogva hivatkozhattak nemzetépítő projektjükben a kozákság teljesen autentikus mítoszára is, amelyet nagyon szépen kidolgoztak a hazai, a lengyel és az orosz romantikusok. A posztszovjet opportunisták ezért nem tudták egyszerűen ignorálni Ukrajnában a gondosan kimunkált, nagy hatású etnokulturális modellt, noha nyomot hagytak rajta a „pragmatikus” korrekcióikkal.)

Ami pedig a tisztán állampolgári identitást illeti, ennek népszerűsítése sem kelt viharos lelkesedést a fehérorosz posztkommunista elitek körében, mert azt feltételezi, hogy az alázasos szovjet alattvalók átlénygülnének a jogaikat ismerő alkotmányos állampolgárokká, maga az állam pedig, amely jelenleg tekintélyelvű uralkodók félfudális hitbizományából áll, minden lakos közös tulajdona lesz. Őket illeti az államapparátus irányítása bizonyos meghatározott időre, ezt pályázat, azaz szabad választások útján nyerik el.

Tehát a helyi posztszovjet elitek szempontjából az volt optimális, ha pontosan állami, nem pedig állampolgári vagy etnokulturális alapon formálódik a fehérorosz identitás, így tudták megtartani a tekintélyuralmat, miközben az alternatív projektek gyengesége, ukrán kollégáiktól eltérően, megmentette őket attól, hogy számolniuk kelljen ezekkel a projektekkel, és bizonyos mértékig beilleszkék a saját államalkotó projektjükbe. Helyesen jegyzi meg Natalia Leshchenko, hogy a fehérorosz rezsimnek pont a nacionalizmus általa propagált sajátos formája biztosítja a szükséges stabilitást és legitimitást. Ezt a formát „egalitáriusnak” nevezi, és „stratégiai ideológiai eszközként” határozza meg, „amely etnikailag inkluzív módon definiálja a fehérorosz nemzetet és az államiságát, de ezt a kollektívizmus és az antiliberalizmus szellemében fogja fel”.¹⁰

A fehérorosz egalitárius nemzeti ideológia, amelyet fokozatosan alakított ki Lukasenka elnök a hosszú kormányzói időszak alatt, kollektivisták értékeken alapul, amelyeket úgy állít be, mintha a fehérorosz nemzet számára organikusak, ugyanakkor az ország minden lakosa számára hozzáférhető lennének. Ez etnikailag inkluzív, ugyanakkor hangsúlyozza a kollektivitást, a nemzet és az állam felsőbbrendűségét, amelynek alá kell rendelni a személyes ambíciókat, föltáldozva a „szánalmas nyugati individualizmus” tipikus értékeit a közösségi érdekek oltárán. Az ellenszegülést társadalmilag károsnak, a nemzeti egységet viszont feltétlenül hasznosnak nyilvánítják. Azt a látszatot keltik, hogy idegen erők állandó megfigyelés alatt tartják a fehérorosz életmódot, szünet nélkül tartó felforgató tevékenység folyik ellene, így a kormány könnyen talál magyarázatot minden társadalmi és gazdasági problémára, azt is indokolhatja ezzel, hogy miért nem

számol más államok és a nemzetközi szervezetek véleményével. A fehérorosz társadalom számára hetven év szovjet uralom után nincs semmi új a nemzeti ideológia által támogatott értékekben és magatartásformákban. De Lukasenka elnök érte el azt, hogy átkerültek a kollektivisták értékei a kommunista ideológiából a posztsovjet fehérorosz államba, és nemzeti kategóriákban közvetítette ezeket. Tehát Lukasenka újrakombinált nemzeti identitást teremtett azzal, hogy kiterjesztette az antiliberalis szovjet értékeket a szuverén fehérorosz nemzetre. Az egalitárius nemzeti ideológia nemcsak megerősíti Fehéroroszország szuverenitását, hanem létre is hozza a nemzeté válás keretei között a tekintélyuralom számára hasznos attitűdöket és viselkedési mintákat.¹¹

A szerző elég alaposan elemezte az elnök által 2003 márciusában deklarált úgynevezett „nemzeti ideológiát” és azt is, hogyan valósították meg legfőbb elveit a fehérorosz állam bel- és külpolitikájában, így jutott a fenti következtetésekre. Megfigyelése szerint a fehérorosz nacionalizmus politikai értelemben véve elég erős mobilizációs tényező, ez biztosítja a tekintélyelvű elnöknek az igen lényeges és teljesen autentikus támogatást, ugyanakkor hatékonyan diszkreditálja a demokratikus mozgalmakat és ideológiákat, mondván, hogy megbontják a nemzeti egységet, és veszélyeztetik a nemzetközi élet biztonságát. Leshchenko szerint a kutatók hosszú ideig nem értékelték kellőképpen, vagy egyenesen „nem vették észre” ezt a sajátos nacionalizmust, mert elvből kerüli az etnikai vonatkozásokat, például az etnonemzetiekre hagyományosan jellemző anyanyelvtiszteletet vagy a fehérorosz történelem etnonemzeti változatát (a Litván Nagyfejedelemséggel kezdődően), ehelyett az úgynevezett nagy honvédő háború korszakában megmutatkozott partizán hősiesség etnikailag inkluzív mítoszára épít fehérorosz identitást.

De ennek a látszólagos inkluzivitásnak nem kell azt az illúziót keltenie, hogy Fehéroroszországban az állampolgári nacionalizmus az uralkodó, és ennek megfelelően állampolgári nemzet alakul ki. Az az egalitárius nacionalizmus, amelyet Lukasenka kényszerített az országra, általános orientációját tekintve nem a burzsoá középosztály, hanem a posztsovjet lumpenproletár nemzeti érzéseinek felel meg, és ilyen értelemben általában véve nem liberális, antidemokratikus és állampolgár-ellenes.

A rezsim nem tulajdonít jelentőséget az etnikai identitásnak, de ez a közöny önmagában véve nem annak a jele, hogy tiszteli a személyiségi jogokat és a demokráciát. A posztsovjet totalitárius vezetők támogatják az inkluzív nemzeti mozgósítást, mert így akarják megszerezni a lehető legnagyobb társadalmi támog-

atást. Miközben ezt arra használják, hogy az egyén fölül emeljék a nemzetet és a közösséget, és ennek szellemében legitimálják nem demokratikus uralmukat. Az inkluzív nacionalizmusnak általában véve lehetnek liberális és nem liberális aspektusai is, ezért hosszabb távon különbözőképpen hathat a posztkommunista demokratikus átalakulásokra. Rövidebb távon viszont a Fehéroroszországhoz hasonló államok némelyikében új impulzust kaphat a nemzeti mozgósítás a tekintélyelvű politikusoktól, akik korlátlan hatalmat teremtenek maguknak a létező nemzetállamokban.¹²

Érdemes kiegészíteni Natalia Leshchenko igen találó észrevételeit azzal, hogy Lukasenka egalitárius nacionalizmusa nemcsak hogy a legkevésbé sem áll ellentétben a fehéroroszok hagyományos pánruthénus (és pánszovjet) önidentifikációjával, hanem egyenesen abból nő ki, teljesen természetűen, abból táplálkozik. Ami az elismert alapértékeket illeti, ez az identitás egyszerre tartja fenn Fehéroroszországban a nyugatellenes, antimodern, lényegében modernizációellenes tendenciákat, ebben egyébként Oroszországra és Ukrajnára emlékeztet, ahol ugyanolyan reakciós hatással van a hasonló identitás a maga ideológiai megjelenési formáival egyetemben a nemzeti társadalmakra. Mindhárom országban hangsúlyozzák, hogy az eurázsiai–keletiszláv–pravoszláv civilizációba beépült alapvető „mássággal” együtt jár a nyugati értékek és intézmények elvetése, beleértve az emberi jogok fogalmát, az állampolgári nemzeti identitást és a liberális-demokratikus nemzetállamot mint a premodern patrimonális birodalom egyetlen modern alternatíváját. A pravoszláv–keleti szláv „umma”, a „*russzkij mir*” mindhárom országban kiszolgálja ideológiailag a Nyugattal folytatott önpusztító háborút, megindokolja az itt még mindig érvényes kilátástalan premodern normák, szokások, gyakorlatok és intézmények megőrzését.

A fehérorosz egalitárius nacionalizmus és az alapját képező, ennek megfelelő sajátos nemzeti identitás, amelyet a maga részéről ideológiailag támogat és ápol, viszonylag új jelenség. Nyilván pontosan ezért nem vette észre a kutatók többsége, akik Miroslav Hroch klasszikus modelljének feleltetik meg a fehérorosz identitás és az ehhez kapcsolódó nacionalizmus kialakulását. Ez a modell összegzi és fogalmi szinten általánosítja az európai „kis” (állam nélküli) nemzetek nemzetépítő tapasztalatait, amelyekben három szakaszt különböztet meg: „tudományos érdeklődés” (A), „hazafias agitáció” (B) és „tömeges nemzeti mozgalom”, másként fogalmazva „politikai mozgósítás” (C).¹³

E modell szerint mind a fehéroroszok, mind az ukránok letudták az A szakaszt a XIX. században, más kelet-európai nemzetekhez hasonlóan – bár különbözőt a tempó és az intenzitás. Ebben a nagyrészt „aka-

démiai” szakaszban a helyi elitek az európai romantika hatására „felfedezik” saját etnikai kultúrájuk, nyelvük, történelmük gazdagságát és egységét, valamint elkészítik a megtalált nemzeti kincsek első terjedelmes kompendiumait (szótárakat, néprajzi és krónikagyűjteményeket stb.). Ilyen alapon bontakozik ki a „köz-művelődési” B szakasz, ez mindenekelőtt az értelmiség erőfeszítéseivel kapcsolódik, amely saját nyelvén próbálja terjeszteni a tudást, a sajtót, a könyveket a saját, nagyrészt paraszti etnikai csoportjában. De az elmaradottság és az Orosz Birodalom ezzel egyidejűleg megmutatkozó elnyomó jellege miatt ez a folyamat nem bontakozott ki kellőképpen sem Fehéroroszországban, sem a Dnyeper menti Ukrajnában. Csak a Habsburg-uralom alatt álló ukrán Galícia lépett túl a B szakaszon a XIX–XX. század fordulóján, hasonlóan Ausztria–Magyarország „kis” nemzeteihez, belépve ezzel a C szakaszba, és később pontosan ezért volt egyedülálló ebben a régióban az úgynevezett „keleti szláv világ” keretei között.

Ukrajna fennmaradó része és egész Fehéroroszország bolsevik uralom alá került a befejezetlen B szakaszban, amely, bár ez paradoxnak hangzik, a végéhez közeledett a XX. század húszas éveiben, különösen Ukrajnában, a „begyökeresítés” bolsevik politikájának köszönhetően, amely a helyi etnikai csoportokhoz kötötte a kommunista pártot. Nagyon úgy néz ki, hogy pontosan e folyamat politikai következményei – beleértve azt is, hogy az ukrán kulturális mozgalom óhatatlanul is politikai formát öltött, Hroch szerint a C szakaszba lépett – ösztönözték a bolsevikokat nemcsak arra, hogy változtassanak a korábbi irányvonalon, hanem arra is, hogy tömegesen irtsák a helyi értelmiséget, ehhez járult még Ukrajnában a parasztok tömeges megsemmisítése. Ennek következtében leállították a B szakaszban az ukránok és fehéroroszk nemzeti fejlődését, ezt követően már nem a nemzeti értelmiség erőfeszítése, hanem a „sztálini oroszítási politika” játszott meghatározó szerepet.¹⁴

A C szakasz hiányában Fehéroroszország kizárólag a külső tényezőknek köszönhetően vívhatta ki a függetlenségét, ilyen volt a német intervenció 1918-ban és a Szovjetunió szétesése 1991-ben. Ugyanez vonatkozik bizonyos mértékig Ukrajnára, noha itt valamivel bonyolultabb volt a helyzet, mivel Galíciában magas szintet ért el a politikai mozgósítás, ez pedig az ország más régióira is hatott. Amikor a két ország kivívta függetlenségét, lényegében mindkét projekt, a fehéroroszk és nagyrészt az ukrán is kizárólag vagy jórészt értelmiségi projekt volt, vagyis, mint egy brit történész viccesen megfogalmazta a kilencvenes évek ukrán nacionalizmusáról írott könyvében, „egy kisebbség hite”.¹⁵ Még nem fejeződött be a „hazafias agitáció” szakasza, sőt, inkább ezzel ellentétes folyamat zajlott le, a szovjet hatalom idején a helyi parasztok nem

ukránokká vagy fehéroroszkká, hanem „szovjet honpolgárokká”, a tekintélyelvű állam jogfosztott alattvalóivá lényegültek át, a pravoszláv–keleti szláv „umma” pedig „új történelmi közösséggé, szovjet néppé” alakult át, megőrizve az alapjául szolgáló hagyományos ruthénus-pravoszláv, elvi okokból nyugatellenes civilizációs matricát.

Az etnonemzeti identitást hordozó „tudatos” ukránok és fehéroroszkok számára a függetlenség kivívása jel és egyben biztatás is volt arra, hogy a lehető leggyorsabban fejezzék be a B szakaszt, vagyis a nemzetépítés folyamatát, abban a reményben, hogy megkezdhetik az állam építését a „tömeges nemzeti mozgalom” támogatásával (C szakasz), összhangban a XIX. században elképzelt nemzeti közösség „hitvallásával”. Ugyanakkor e köztársaságokban a lakosok többsége számára érthetetlen volt a függetlenség kivívásának pillanatában Hroch sémája, és mint korábban, akkor sem volt szükségük rá. Maguk számára is váratlanul mindannyian hirtelen államalkotó nemzetté, vagy legalábbis egy szuverén állam lakosává váltak, ugyanakkor megőrizték uralkodó helyzetüket, vagyis számbeli és mindenekelőtt társadalmi fölényben voltak az etnonemzetiekhez képest, akiket mindvégig ideológiailag támadtak, és strukturálisan marginalizáltak a szovjet hatalom éveiben. Lényegében politikailag függetlenné vált a gyarmatosítók, valamint a nyelvi- és kulturálisan asszimilálódott őslakosok közössége. Ez a csoport mindig az államalkotó nemzettel, vagyis az összruthénus pravoszláv vagy valamivel későbbi „pravoszláv-ateista” szovjet közösség valamiféle regionális (Fehéroroszországban nyugatoroszk,¹⁶ Ukrajnában kisoroszk) változatával azonosult.

Míg az őslakos közösség – mind Ukrajnában, mind Fehéroroszországban – megrekedt a fejlődés B szakaszában, a birodalmi-regionális (nyugatoroszk vagy kisoroszk) közösség nem lépett túl az A szakaszon, vagyis némi regionális patriotizmuson és etnokulturális szentimentalizmuson. De ezek az érzelmek igen erősen kötődtek a helyi etnonemzetiek iránti mélyeséges ellenszenvhez, sőt ez gyakran semlegesítette is az előbbieket. Az ellenszenv érzékeltetésével egyrészt kimutatták a birodalom iránti lojalitásukat, másrészt pedig a potenciális regionális vetélytársak iránti, tudat alatti ellenszenvüket.

Amikor ez a közösség a hatalmi elit, az úgynevezett szovjet nómenklatúra képében váratlanul saját független államot kapott, két, egymással szorosan összefüggő problémával találta szembe magát. Először is, milyen államot kell építenie, milyen identitásokra, szimbólumokra és narratívákra kell alapoznia, ha azt akarja, hogy pontosan ennek az elitnek a hatalmát legitímálja? Másodsor pedig, mi lesz az ellenelittel, vagyis az etnonemzeti tábor képviselőivel, akik a saját állam- és nemzetépítő projektjük megvalósítását követelték,

és persze azt is, hogy marginalizálják a nómenklatúrában található ellenfeleiket.

Ukrajnában, ahol az etnonemzetiek elég erősek és befolyásosak, a szimbólumaik és a narratíváik pedig eléggé kidolgozottak és vonzóak voltak, a birodalmi regionális közösség azt az utat választotta, hogy kompromisszumot köt a politikai vetélytársakkal, és bekapcsolja őket a hatalmi struktúrába azzal a feltétellel, hogy megőrizheti vezető szerepét, miközben látszólag elfogadja (és ügyesen kasztrálja) az ellenfelek narratíváit és szimbólumait.

Fehéroroszországban, ahol sokkal gyengébbek voltak az etnonemzetiek és a kulturális kódjaik, a regionális birodalmi közösség némi habozás és fejetlenség után végül úgy döntött, marginalizálja és kizárja az etnonemzetieket, a nemzeti szimbólumok szerepében pedig a valamelyest módosított szovjet jelképeket és narratívákat népszerűsíti, mert ezek érthetőek, közel állnak az emberek többségéhez.

Lényegében mindkét államban megkezdődött, és ma is tart a kreol típusú államok építése, ugyanakkor különböző helyet kaptak a őslakos-etnonemzetiek és az ideológiájuk. Míg Ukrajnában a kreol elitek uralják a kulcsfontosságú termelői-pénzügyi szférákat, de ezt azzal kompenzálják, hogy bizonyos engedményeket tesznek az őslakos eliteknek az etnokulturális és szimbolikus szférákban, Fehéroroszországban a kreol elitek uralma minden szférában és régióban abszolút és osztatlan. A ukrán rezsim egyfajta hibrid: formálisan, azaz a retorikai és a szimbolikus szinten az őslakos etnonemzeti projektet valósítja meg, de ezt úgy teszi, hogy *de facto* semennyire se gyengítse a lakosság kreol részének uralkodó pozícióját. A fehérorosz rezsim tisztán kreol; az őslakos projektet alapvetően ellenségesnek, „nacionalistának” tartják e szó hagyományos szovjet vádló-bűnüldöző értelmében véve, magukat az etnonemzetieket pedig démonizálja és marginalizálja a propaganda, ehhez járul még a rendőrség represszív tevékenysége.

De mindkét esetben két radikálisan különböző nemzeti identitással, valamint ennek megfelelő nacionalizmussal és az erre épülő állam- és nemzetalkotó projekttel van dolgunk: őslakos etnonemzetivel és kreol posztimperiólissal. Az előbbi projektnek valóban mély történelmi hagyományai, jól kidolgozott narratívái és kulturális kódjai vannak, de nem támogatja a lakosok többsége – a kutatók pontosan ezt értelmezik a gyenge (fehérorosz vagy ukrán) identitás tüneteinek. A másik projekt új, mert a lakosság kreol része sosem gondolt arra Fehéroroszországban és Ukrajnában, hogy bármiféle különálló, szuverén államot alkot; lényegében a Szovjetunió váratlan szétesése készítette a kreol eliteket arra, hogy ilyen projekttel foglalkozzanak: miután az állam elnyerte függetlenségét, váratlanul arra kényszerültek, hogy legitimitást talál-

janak neki, és építsék fel bizonyos narrációk és kulturális kódok, bizonyos nemzeti identitás alapján.

Mivel a volt szovjet köztársaságok posztkommunista elitjei igazi opportunisták, nem voltak világos ideológiai preferenciáik. A politikájuk ezért általában véve pragmatikusan alkalmazkodott az örökségül kapott társadalmi reáliákhoz, köztük az etnonemzetiekhez is. A posztszovjet köztársaságok többségében a mérsékelt etnonacionalizmust választották, fokozatosan kiszorítják, vagy marginalizálják és asszimilálják a birodalom helyi kisebbségét. De egyes köztársaságokban a nómenklatúra rákényszerült a kompromisszum különböző formáira. Ukrajnában ez a kompromisszum mindenekelőtt oda vezetett, hogy manipulálják a lakosság két alcsoportját, és fenntartják az ambivalenciát, mert egyedül ez biztosíthatja a népszerűtlen posztkommunista eliteknek a közvetítő szerepet, ez pedig vezető szerep a megosztott társadalomban. Egyesekkel szemben föl kellett venniük az őslakos etnonemzeti projekt híveinek maszkját, mások előtt pedig abban a szerepben léptek fel, hogy megvédik a birodalmi örökséget (az örökül kapott kiváltságokat) az agresszív etnonacionalizmustól.¹⁷

E tisztán opportunista manipulációk következtében és a jogállam hiánya miatt, amely hatékonyan intézményesítette volna a kiharcolt kompromisszumokat, és kezelni tudta volna az elkerülhetetlen konfliktusokat az alkotmányosság és a liberális demokrácia elvei alapján, Ukrajnában csak mélyült az elmúlt húsz évben a társadalom megosztottsága, a két meghatározó etnokulturális csoport pedig radikalizálódott: az egyik azért, mert sikertelen kísérleteket tett a B szakasz befejezésére, a másik pedig azért, mert tisztán birodalmi nézőpontból azt látja ezekben az erőfeszítésekben, hogy veszélyeztetik a hagyományos uralmát.

Hasonló folyamatok mentek végbe Fehéroroszországban is azzal az egyetlen különbséggel, hogy az őslakos etnonemzetiek nem kaptak semmi esélyt a B szakasz lezárására, mert a helyi posztkommunista elitek nem hagyták, hogy a hatalmukba került állam kulturális és oktatáspolitikáját formálják, mint ahogy a befolyásos médiákhoz sem férhettek hozzá; az őslakos etnonemzeti mozgalom következetes marginalizálása itt az új kreol („állami”) nacionalizmust kialakító, hasonlóan konzekvens politikával kapcsolódott össze: a regionális (nyugatorosz) birodalmi közösséget formálják át „Fehéroroszország népévé”, ezzel teremtve alternatívát az őslakos „fehérorosz nemzetnek”. Ukrajnában ez a folyamat inkább spontán módon ment végbe, bizonyos értelemben kikényszerítették (by default), nem az általában véve ambivalens és diszfunkcionális hatalom speciális tevékenységének a következménye, hanem a regionális (kisorosz) birodalmi közösség reakciója arra, hogy az etnonemzetiek potenciális veszélyt jelentenek rá nézve.

Némi leegyszerűsítéssel kijelenthetjük, hogy a kreol „Fehéroroszország népe” mindenekelőtt a tekintélyelvű állam tevékenységének eredményeképpen, az őslakos „fehérorosz nemzet” tényleges antitéziseként jött létre; miközben „Ukrajna népét” mindenekelőtt a regionális elitiek hozták létre mint az „ukrán nemzet” fogalmának korrekcióját, alternatív kiegészítését, nem pedig egyértelműen antitézisét. A fehérorosz esetben a kreol elitiek elsősorban nem arra törekedtek, hogy legyőzzék a nyilvánvalóan gyenge etnonemzeti ellenfeleiket, inkább a saját tekintélyelvű uralmukat akarták megerősíteni azzal, hogy olyan identitást ápolnak alattvalóik körében, amely általában véve nem állampolgári, hanem az államhoz lojális. Ehhez a célhoz a *homo sovieticus* „fehéroroszosítása” volt a legrövidebb út, de „fehéroroszosításon” pontosan az államnak való alárendelést kell érteni (melynek alapja az alattvalói lojalitás), nem pedig nemzetivé válást (melynek alapja az állampolgári egyenlőség eszméje).

Ukrajna esetében elég erős ellenfelekkel, olyan etnonemzetiekkel kellett megküzdeniük a kreol eliteknek, akik, mint említettem, már száz éve eljutottak Galíciában a C szakaszba, most pedig nem a legrosszabb esély kínálkozott arra, hogy befejezzék a B szakaszt, és eljussanak a C szakaszba az ország fennmaradó részében. A posztkommunista eliteknek nem volt bátorságuk a nyílt konfrontációra, de abba sem egyeztek bele, hogy teljes mértékben elfogadjanak egy ilyen projektet. Mindenekelőtt azért nem, mert egyértelműen Európa-barát és antiautoriter, de az is ellene szól, hogy általában véve gyenge, vagyis nincs elég meggyőző ereje, és nem túl népszerű a régiók többségében. Tehát nem konzekvens állami politika eredményeképpen jött létre Ukrajnában a kreol nacionalizmus (egyébként sosem létezett ilyen ebben a szférában, mint ahogy számos más területen sem), hanem, mondhatni, az általános ukrán határozatlanság és ambivalencia mellékhatásaként. Bizonyos értelemben nem felülről hozták létre, mint Fehéroroszországban, hanem alulról, bár persze nem érdemes lebecsülni ezekben a folyamatokban a regionális elitiek és a moszkvai propaganda szerepét sem.

Akár így történt, akár másként, tény, hogy mind Ukrajnában, mind Fehéroroszországban két különböző nemzeti identitás alakult ki, amelyek közül mind egyik „ukránként” vagy „fehéroroszként” határozza meg magát, noha radikálisan más és gyakorlatilag összeegyeztethetetlen elképzelést ajánlanak arról, hogy mi a fehérorosz (vagy ukrán) nemzet, milyen volt a múltja, milyen legyen a jövője, milyen értékeket, szimbólumokat, kulturális kódokat ismer el, milyen orientációk jöhetnek számításba a bel- és külpolitikában. Ezek közül mindegyik identitás egész másfajta nacionalizmus alapját képezi. Az egyiket ezek közül – az „ukrán” vagy („fehéroroszt”) – a szokásos XIX.

századi etnokulturális kategóriákban írjuk le, mert pontosan ekkor alakult ki. A másik viszont csak az elmúlt két évtizedben bontakozott ki, kizárólag annak köszönhetően, hogy független állammá vált Ukrajna és Fehéroroszország: ez egyelőre nagyrészt ismeretlen, nem írták le, sőt nem is nevezték meg.

Ennek részben kedvez a híveik hagyományos „antinacionalista” retorikája, ők szintiszta szovjet stílusban „internacionalistának” tartanak mindenkit, aki oroszul beszél (tehát önmagukat is), ugyanakkor mindenekelőtt azokat a honfitársaikat sorolják a „nacionalisták” közé, akik inkább ukránul vagy fehéroroszul akarnak beszélni. Ez az „antinacionalista” előítélet számos nyugati kutatóra is jellemző, ez pedig megakadályozza őket abban, hogy észrevegyék és világosan definiálják azt az új típusú nacionalizmust, amely manapság megerősödött Fehéroroszországban, és megerősödik Ukrajnában is.

Egyelőre e nacionalizmus minden definíciója csak hozzávetőleges, ez arra is vonatkozik, hogy ebben a dolgozatban a „kreol” terminussal határoztam meg mint az őslakos nacionalizmus ellensúlyát. Ez a terminus kizárólag bizonyos koloniális örökségre utal, bár nyilvánvalóan problematikus Latin-Amerikához hasonlítani Ukrajnát vagy Fehéroroszországot. És nemcsak arról van szó, hogy Ukrajna és Fehéroroszország nem volt tengerentúli gyarmat, a lakossága nem tartozott más rasszhoz (és egyáltalán nem volt „más” a birodalom szempontjából), az oroszok pedig nagyrészt letelepedés, nem pedig megszállás formájában kolonizálták ezeket a területeket. Ehhez még hozzátehetjük azt a tényt, hogy az őslakosokat is főként békés úton asszimilálta az uralkodó kultúra, a mai Ukrajna és Fehéroroszország kreol lakossága pedig kisebb mértékben oroszokból, és jóval nagyobb mértékben nyelvileg és kulturálisan asszimilálódott ukránokból és fehéroroszkokból áll. Mindamelllett a „kreol” terminus itt legalább két fontos kérdésre mutat rá: a kreolok és a kreolizált őslakosok felsőbbrendűek a nem asszimilálódott, vagyis nem oroszosodott őslakosokhoz képest – ez a sajátos nyelvi-kulturális szupremációjuk tipológiailag egyfajta rasszizmusnak tekinthető.¹⁸ Másodsorban pedig azt fejezi ki, hogy a kolonializmus kialakította azokat az önmagukat reprodukáló struktúrákat, amelyek fenntartják az egyenlőtlenséget az urbanizáltabb és társadalmilag fejlettebb kreol népesség, valamint a periférikus, társadalmilag elmaradottabb őslakosok között.¹⁹

Más terminusok is hasonlóan pontatlanok, amelyeket heurisztikusan használnak a kutatók a két különböző fehéroroszországi és/vagy ukránai nacionalizmus meghatározására: Natalia Leshchenko szerint az „egalitárius állam” a lényeg, Taras Kuzio szerint ez a nacionalizmus „orosz nyelvű szovjet”, Stephen Shulman szerint pedig „keleti szláv” (mint a megfe-

lelő nemzeti identitás ideológiai artikulációja). Mind-egyik ugyanazt a jelenséget nevezi meg, amely túlságosan új és rendkívüli ahhoz, hogy kellő mértékben magára vonja a kutatók figyelmét, valamint túlságosan illékony és kialakulatlan ahhoz, hogy egyértelműen definiálhassuk és minősíthessük.

Úgy határozhatjuk meg a legkönnyebben a jelenséget, mint a hagyományos fehér orosz (vagy ukrán) nemzeti identitás, illetve az ennek megfelelő klaszikus fehér orosz (vagy ukrán) etnokulturális nacionalizmus alternatíváját. A függetlenség kivívása előtt ilyen alternatíva volt a szokványos lokálpatriotizmus, amelyet semennyire sem tekintettek a nacionalizmus egyik fajtájának (esetleg az összbirodalmi jöhet szóba). És ugyanígy nem lehetett „nemzetinek” tekinteni a tisztán regionális identitást, amelyen ez a lokálpatriotizmus alapult. Csak az állami függetlenség indította el azt a folyamatot, melynek következtében kivált az összbirodalmi projektből ez a regionalizmus, és át-élték a kreol típusú helyi (fehér orosz vagy ukrán) nacionalizmussá. A kreoltság itt legalább két kérdéskörre utal: mindenekelőtt a politikai, de nem a birodalommal szemben kivívott, e szó tágabb értelmében vett kulturális emancipációra, valamint arra, hogy felsőbbrendűségük tudatában nagyrészt ellenségesen tekintenek a hagyományos etnonacionalizmusra és az erre épülő fehér orosz (vagy ukrán) projektre.

Itt arra is emlékeztetnünk kell, hogy ez az újfajta nacionalizmus – vonatkozik ez mind a fehér oroszra, mind az ukránra – nem a hagyományos etnikai nacionalizmus valamiféle „állampolgári” alternatívája, mert az egyáltalán nem állampolgári, szovjet típusú, államhoz lojális identitás az alapja, ez pedig csak a birodalom alattvalóira jellemző premodern ruthénus-pravoszláv identitás módosított változata. Natalia Leshchenko hívta fel erre a figyelmet a Lukasenka nacionalizmusáról szóló, fentebb idézett cikkében, erről ír Stephen Shulman is, amikor a mai Ukrajnában lévő két alternatív identitás (és az ezeknek megfelelő nacionalizmusok) jellemzőit elemzi: „Ukrajnában most heves vita folyik arról, hogy milyen nemzeti identitást válasszanak, melyik felel meg az országnak. Nem annyira arról van szó, hogy az állampolgári vagy az etnikai változat mellett döntenek, inkább csak az etnikai nemzeti identitás alternatív változatai jöhetnek számításba.”²⁰

A fentiek természetesen nem jelentik azt, hogy elvből nem alakulhat ki állampolgári nacionalizmus a kreol identitás alapján. Csak annyit jelent, hogy a kreol identitás bizonyos jellemzői, valamint történelmi és politikai genealógiája jelentősen megnehezíti ezt a folyamatot. A nacionalizmus, mint tudjuk, olyan jelenség, amely igencsak emlékeztet a kaméleonra, és elvileg tetszőlegesen ideológiához kapcsolódhat. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy mind a kreol, mind az

őslakos identitás kaphat ideológiai kifejezést a nacionalizmusok nagyon széles spektrumában. Ugyanakkor számos történelmi és aktuálpolitikai körülmény mutat arra, hogy az ideológiai kifejezés bizonyos formái sokkal valószínűbbek, mint mások.

sszegezve el kell ismernünk, hogy Fehéroroszországban, akárcsak Ukrajnában, a függetlenség éve alatt lényegében két különböző nemzet alakult ki, mindkettő „igazinak” tartja magát, az ellenfeleit viszont marginális, elfajzott figuráknak tekinti (a kreolok nézőpontjából ezek „nacionalisták”, az őslakosok szerint pedig „árulók”, akik eladták magukat). Az etnonemzetiek nemzeti identitása csak olyan értelemben gyenge, hogy nem öleli fel a népesség többségét; az uralkodó kreolok nemzeti identitása pedig csak azért mondható annak, mert egyelőre még nem dolgozott ki magának elég nagy szimbólumkészletet, ezért arra kényszerül, hogy nagyrészt összbirodalmi narratívákra és kulturális kódokra alapozzon, különös tekintettel a keleti szláv mitikus egységre, a ruthénus-pravoszláv „umma” koncepciójára (mindenekelőtt erről lehet itt szó).²¹ Több figyelmet érdemel a kutatóktól az ilyen identitások evolúciója és kölcsönhatása, emellett kétségkívül nem egymástól elválasztva, hanem egymással összekapcsolva kell látnunk őket.

Pálfalvi Lajos fordítása

Mikola Rjabcsuk (1953): ukrán esszéista, költő, publicista és irodalomkritikus. A hetvenes években kapcsolódott be az ellenzéki mozgalomba és a lembergi független kulturális életbe. A kilencvenes években több amerikai egyetemen adott elő és kutatott, komoly érdemei vannak a posztkolonializmus ukránjai honosításában. *Az ukrán Faust dilemmái* (2000) és a *Két Ukrajna* (2003) című könyvei intellektuális bestsellerek lettek. Az utóbbi franciául, lengyelül és szerbül is megjelent.

Pálfalvi Lajos (1959): irodalomtörténész, műfordító. Budapestén él.

- 1 A keleti szlávok közös neve, szűkebb értelemben véve a lengyel–litván állam keleti szláv (nem orosz) lakosait is jelölheti (a ford.).
- 2 A középkori kijevi állam neve (a ford.).
- 3 „Az oroszok a XVI. század óta a pravoszlávia zászlaja alatt kiépült alternatív civilizáció képviselőinek tartják magukat. Azt állítják, hogy pontosan ez a meggyőződés élezte ki a XIX. században a nyugatosok és a szlavofilmek szembenállását. Az utóbbiak azt hangsúlyozták, hogy Oroszország álljon ellen a kisértésnek, ne induljon el a fejlődés európai útján, a szellemileg magasabb rendű saját pályáját, az orosz utat kell választania. [...] Amikor 2008 elején megkérdezték az oroszokat, jó-e Oroszországnak a nyugati társadalmi modell, a vizsgált csoport 60 százaléka nemmel felelt, csak 7,2 százaléka adott erre egyértelműen pozitív választ. Ez még érdekesebb egy másik adattal egybevetve: a csoport 47 százaléka sokkal hatékonyabbnak látta a nyugati társadalmat, mint az orosz. Az elmúlt négy évben ez a tendencia csak erősödött.” S. Richards, *Russians don't much like the West*, „OpenDemocracy.net”, 2009. február 25; <http://www.opendemocracy.net/article/email/russians-don-t-much-like-the-west>.
- 4 Mickiewicz *A lengyel nép és lengyel zárandókság* könyvei című írásának magyar változatában, Kazinczy Gábor fordításában szerepel ez a kifejezés (a ford.).
- 5 E témáról bővebben lásd: A. Mille, „Ukrainszkij voprosz” v polityike vlasztyej i ruszskom obszecsztvennom mnyenyii (vtoraja polovina XIX veka), Szankt-Peterburg 2000. Vö. E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France, 1870–1914*, London 1979.
- 6 Lásd mindenképp: O. Ilnickij, *Gogoli posztkolonyialnij kontyekszt*, „Kritika” 2000. 9–13. o.; O. Ilnytkyj, *The Nationalism of Nikolai Gogol. Between and Between*, „Canadian Slavonic Papers” 2007, 3–4, 349–368. o.; E. Bojanowska, *Nikolai Gogol. Between Ukrainian and Russian Nationalism*, Cambridge, Mass. 2007.
- 7 A pravoszlávia itt inkább civilizációs, nem pedig vallási jellegű meghatározó tényező, ezért nyugodtan köthető a szovjet-kommunista változatra. Ilyen értelemben véve egyáltalán nem abszurd Aljakszandr Lukasenka ismert önmeghatározása, aki „pravoszláv ateistának” vallja magát, mert a „pravoszlávia” itt csak arra utal, hogy a pánruthénus világhoz tartozik, s ezzel implicit módon rámutat a „legfőbb Másra”, a nem pravoszláv, katolikus, nyugati világra.
- 8 Elég meggyőzően írt Edward Keenan *On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors* című tanulmányában arról, hogy a moszkovitokat legalább a XVII. század második feléig nem nagyon érdekelte a „kijevi örökség”. S. Frederick Starr (szerk.), *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, Armonk, NY 1994. 19–40. o. Lásd még: Z. Kohut, *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture*, [in:] Andreas Kappeler et al. (szerk.), *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter 1600–1945*, Edmonton 2003. 57–86. o.
- 9 Lásd: D. Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Cultura 1750–1850*, Edmonton 1985.
- 10 N. Leshchenko, *The National Ideology and the Basis of the Lukashenka Regime in Belarus*, „Europe-Asia Studies” 2008, 8. 1419–1420. o.
- 11 Uo. 1430–1431. o.
- 12 Uo. 1431. o.
- 13 M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985. Lásd még: A. Maxwell, *Twenty-five years of A-B-C. Miroslav Hroch's impact on nationalism studies*, „Nationalities Papers” 2010, 6. 773–776. o.
- 14 M. Hroch, *Comments*, „Nationalities Papers”, 2010, 6. 888. o. Hroch itt többek között Nela Bekusszal vitatkozik, aki azt állítja, hogy „nemzeti ébredés kezdeti időszak, amely igen jellemző a közép- és kelet-európai kis nemzetekre a XIX. század végén és a XX. század elején (...) a bolsevik forradalom után, a szovjet hatalom alatt is folytatódott. Terry Martin terminusával a fehérórosz nemzetépítés »D szakaszaként« határozhatjuk meg azokat a változásokat, amelyek a szovjet államban, a szocialista modernizációval együtt mentek végbe a fehérórosz társadalomban” (N. Bekus, *Nationalism and socialism. Phase D' in the Belarusian nation-building*, „Nationalities Papers”, 2010, 6. 829. o.). Hroch szerint a szerző tévesen tartja, a C szakasz kezdetének a B szakaszban történt hatalmas előrelépést, a függetlenség kikiáltását, amelyet lelkes aktivisták harcoltak ki” [1918-ban]. Valójában „azt mutatják a két világháború közti népszámlálások, hogy ezen a területen alacsony szintű a nemzeti identitás, még akkor is, ha állandóan emelkedik. Ha igaza lenne Bekusnak, egész másképp kellene kinéznie Fehéroroszországban, a Szovjetunió bukása után az identitás kérdésének és az új független nemzet fejlődésének. Miatán eljut a C szakaszba a nemzetépítés folyamata, visszafordíthatatlanná válik, ezt már nem lehet feltartóztatni: jó példa erre a szovjet megszállás alatt kibontakozó balti nemzeti mozgalom. Fehéroroszország története azért szomorú, mert hiába ért el sikereket a B szakaszban a nemzeti mozgalom, ezt brutálisan megszakította a sztálini oroszosítás. 1990 után kezdődött újra a fehérórosz mozgalom, de még bizonytalan a sorsa. D szakasznak nevezni ezt az ismétlést nem több egyéni kísérletnél, melynek célja az, hogy újszerűen írja le a jól ismert helyzetet” (Hroch, 888. o.). Egyszerűbben fogalmazva, a bolsevik modernizáció csak egy rövid történelmi időszakban, a XX. század húszas éveiben segítette a fehérórosz etnonemzetiek nemzetépítő törekvéseit. De stratégiai célja nem a fehérórosz, hanem az orosz nyelvi-kulturális maggal rendelkező polietnikus szovjet nemzet megteremtése volt, az ezt követő évtizedekben pedig nem fehéróroszokká, hanem a Homo sovieticus fehérórosz („helybeli”) változatává nevelték át a „helybeli” parasztokat. Aljakszandr Lukasenka pedig pontosan e sajátos társadalmi szubsztátum alapján valósítja meg nemzetépítő és neoszovjet nemzeti identitást teremtő programját.
- 15 A. Wilson, *Ukrainian Nationalism in the 1990s. A Minority Faith*, Cambridge 1997.
- 16 Azokat a XIX. század második felében és a XX. század első felében hirdetett nézeteket nevezték nyugatorosz eszmének (zapadnorussizm), melyek szerint egyetlen nemzetet alkotnak a fehéróroszok, az ukránok (kis-oroszok) és az oroszok (nagy-oroszok), közősek az etnikai, történelmi, nyelvi (orosz) és vallási (pravoszláv) gyökereik. Ez az ideológia gyakorlatilag alárendelte a fehéróroszokat és az ukránokat az oroszoknak, az első kettőt a harmadikhoz képest regionálisnak tűntette föl, és a fehérórosz-ukrán területeken élő lengyeliség ellen irányult (a ford.).
- 17 Erről bővebben írok a *Dwie Ukrainy* (Wrocław 2005) című könyvemben (21–61. és 99–149. o.).
- 18 „Ha valaki városban, nyilvánosan az irodalmi fehérórosz nyelven szólal meg, csodálkozva, sőt nem titkolt rosszállással fogadják, esetleg rá is szólhatnak: »govori po-cselovecseszkji« (beszélj embermódrá). A városi értelmiség fehérórosz irodalmi nyelve (he-teket tölthet az ember úgy Minszkben, hogy egyszer sem hallja), az elmúlt másfél-két évtizedben számos fehérórosz szemében a politikai ellenzékiiséggel, a nacionalizmussal és a nyugatbarát beállítottsággal párosul (de a második világháborút, a hitleristákkal kollaboráló fehéróroszokat is felidéz) – ez pedig idegen a fehéróroszok elsősorú többségétől.” (R. Radzik, *Kulturowo-cywilizacyjna tożsamość społeczeństwa Białorusi* [in:] I. Topolski (szerk.), *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2009. 17. o.)
- 19 Pontosan ez a kreol nacionalizmus két legfontosabb tulajdonsága, ez helyezi posztkolonialista kontextusba. Ezt teljesen figyelmen kívül hagyja Grigory Ioffe, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez kétségkívül a fehéróroszok pártján áll, saját társadalmi-kulturális és történelmi-politikai diszkurzust próbál kidolgozni, amely eltér a két legfőbb vetélytárs, az „Európa-barát nativistá” nacionalisták és a „Moszkva-barát liberálisok” diszkurzusától. G. Ioffe, *Culture Wars, Soul-Searching, and Belarusian Identity*, „East European Politics and Societies” 2007, 2. 365–370. o.
- 20 S. Shulman, *National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine*, „Slavic Review” 2005, 1. 67–68. o.
- 21 Mint a lengyel kutató megjegyzi, a Fehéroroszországban uralkodó orosz nyelv „nem hordoz olyan nemzeti értéket, mint Oroszországban, amelyek erős, ideologizált és érzelmileg telített közösséget hoznak létre. A minszki lakosok orosz (orosz nyelvű) kultúrája ezért sekélyesebb, mint a moszkvaiaké, mert a fehéróroszok általában nem sajátítják el az orosz nemzeti értékeket (a nemzeti-birodalmi értékeket, amelyek érzelmileg telítettek, áthatják őket a cári Oroszország elitista hagyományai), vagyis nem hordoz orosz nacionalizmust. Ez felszínes és imitált orosság” (Radzik, 37–38. o.). Valóban, mint az észak- és dél-amerikai, ausztráliai és új-zélandi kreol közösségek tapasztalatai mutatják, maga a birodalom nyelve nem elég ahhoz, hogy jellegzetes és önálló nemzeti kultúrát hozzon létre rövid idő alatt a kolonizált területeken. A birodalmi fölénytől megszabadító kulturális emancipáció rendszerint sokkal tovább tart, mint a politikai emancipáció, legalább néhány évtizedig, de akár évszázadokig is elhúzódhat. ■ ■ ■